

gepubliceerd in Klaas Spronk e.a. (red.), *De Bijbel vertaald: de kunst van het kiezen bij het vertalen van de bijbelse geschriften*, Zoetermeer 2007, 120-140

Theologische en liturgische aspecten van bijbelvertalen

Klaas Spronk

Inleiding

Temidden van de reacties op de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV) woedt er een opmerkelijke discussie over de theologie achter deze vertaling. Al vanaf de eerste schetsen voor de NBV werd als een principe geformuleerd dat 'het vertalen aan de theologie vooraf gaat'. Dat betekent, zo werd nader toegelicht: 'dat geen dogmatische en andere leerstellige vooronderstellingen het vertalen mogen belasten' (Spronk 2005:65-66). Aan het einde van het project werd dit nog eens nadrukkelijk herhaald door de voorzitter van de begeleidingscommissie, Sijbold Noorda, in zijn toespraak tijdens de Alvernaconferentie op 27 oktober 2003: 'Vertalen is de optelsom van duizenden beslissingen (...) Vertalen kan niet zonder interpretatie, toch hebben de vertalers van deze nieuwe bijbelvertaling niet vanuit deze of gene interpretatie vertaald, ging "theologie" de vertaalkeuze niet vooruit' (Noorda 2004a:43). Vanuit verschillende hoeken is er echter juist kritiek gekomen op de theologische uitgangspunten van de NBV. W.Chr. Hovius schreef in een bundel opstellen over de NBV door mensen uit de Gereformeerde Bond een kritische beoordeling met als ondertitel 'De theologie van de Nieuwe Bijbelvertaling', waarin hij een vergelijking maakt met de in zijn ogen voorbeeldige theologie van Statenvertalers. Zijns inziens is het niet goed mogelijk om de Bijbel te vertalen op neutraal-wetenschappelijke gronden. Juist doordat men bij de NBV nagelaten heeft om een helder theologisch uitgangspunt te kiezen ontstond er een in zijn ogen ongewenste 'ruimte voor schriftkritische arbeid' (Hovius 2002:89; zie ook Van den Brink 2002). Nico den Bok vroeg zich al eerder, nadat hij had vastgesteld dat in de regels voor de NBV 'niet alleen elke theologische, maar ook elke gelovige reukenschap (ontbreekt)', bezorgd af: 'Radikaliseert de NBV niet de secularisering van Gods woord?' (Den Bok 2000:25).

Vergelijkbare kritiek is geuit door Rochus Zuurmond. Hij deed dat onder andere op een conferentie belegd door de Stichting Breukelman in mei 2005 met de veelzeggende titel 'Bijbelvertaling als theologische beslissing' (Zuurmond 2005:X). Hij stelt dat een goede bijbelvertaling rekening houdt met de bijzondere aard van de teksten en dat dit allerlei theologische implicaties heeft. 'Het is daarom onbegrijpelijk dat men vanuit de NBV de stelling verdedigt als zou vertalen aan de theologie voorafgaan. Deze bewering wordt door de feiten van de NBV dan ook bijna van vers tot vers gelogenstraft. De theologie driipt er vanaf. Maar of dit een goede en verantwoorde theologie is, daarover mocht niet worden gesproken, want er *was* geen theologie' (Zuurmond 2005:47). Volgens hem kan men dit alleen volhouden bij 'een zeer enge definitie van "theologie". Er ligt natuurlijk wel degelijk een theologie in de zin van "dogmatische en andere leerstellige veronderstellingen" onder deze vertaling'. Hij roept de vertalers daarom op om 'hun theologische kaarten open op tafel (te) leggen' (Zuurmond 2006:243). Zuurmond kan beschouwd worden als een woordvoerder van de Amsterdamse School, die in deze bundel is vertegenwoordigd door Karel Deurloo en Piet van Midden. Hun bijdrage eindigt ook met de conclusie dat de theologie in het geding is.

Zo komen we hier terecht in een vreemde situatie met onwennige en onwillige gesprekspartners. Aan de ene kant staat een aantal critici 'bien étonnés de se trouver ensemble', omdat zij zich theologisch doorgaans in heel verschillende kampen bevinden. Dat wordt ook gesignaleerd door Gijsbert van den Brink in zijn aan Hovius verwante kritische benadering van de NBV als een te weinig christelijk geprofileerde bijbelvertaling. Hij zegt de kritiek te delen van mensen uit de Amsterdamse School zoals Zuurmond dat men de Bijbel niet kan vertalen in een theologisch vacuüm. Aan de andere kant ziet hij bij Zuurmond niet zozeer 'strikt theologische overwegingen' en zijn er bij hem 'meer (ook ... vaak aanvechtbare) vertaaltechnische overwegingen in het geding'. In ieder geval wenst hij zich verre te houden van 'de onthistoriserende theologie van de Amsterdamse School' (Van den

Brink 2006:12). Theo van der Louw – een van de vertalers van de NBV en ook schrijver voor de genoemde orthodox-protestantse bundel – uit zijn twijfels over de deugdelijkheid van de theologische basis van de ‘Amsterdamse’ kritiek. Hij constateert een verbinding tussen een Barthiaanse openbaringsleer en een aan Friedrich Schleiermacher ontleende opvatting over vertalen en veronderstelt dat vanwege deze onmogelijke combinatie (Barth zette zich in zijn theologie sterk af tegen Schleiermacher) ‘aanhangers van de Amsterdamse traditie het vertaaldebat bij voorkeur laten gaan over de “slechtheid” van andere vertalingen, van de NBG-vertaling 1951 tot en met de NBV, en niet over wortels van hun eigen vertaalopvatting’ (Van der Louw 2006:99).. Zuurmond pareert dat men Schleiermacher kan waarderen als hermeneut zonder zijn theologisch concept over te nemen (Zuurmond 2006:236) en dat men als bijbelvertaler beter bij Schleiermacher kan aansluiten dan bij – zoals volgens Zuurmond hier en daar gebeurt in de NBV – de Engelsman Thomas Bowdler die beroemd/berucht geworden is door zijn van aanstotelijkheden ‘gereinigde’ editie van de werken van Shakespeare (Zuurmond 2006:241, 244). Het moge duidelijk zijn dat hier de nodige gevoeligheden liggen en dat er hier verschillende discussies door elkaar heen lopen.

De zaken worden nog meer vertroebeld doordat we ook met onwillige gesprekspartners te maken lijken te hebben. In het vertaalproject rond de NBV is immers zoveel mogelijk de discussie over theologische zaken vermeden. Kenmerkend is wat dit betreft ook de manier waarop men vanuit het NBG een ‘aanzet’ wil doen ‘in het traject naar een evaluatie van de NBV’ (Buitenwerf 2006; op de achterzijde van de omslag). Dat gebeurt in een bundel met als titel *Ambacht en wetenschap*, waarin net als in de aanloop naar de NBV de nadruk ligt op de vertaalwetenschap. De theologie wordt daarbij opmerkelijk genoeg niet expliciet aan de orde gesteld; het zwijgen lijkt veelzeggend. Iets dergelijks kan ook gezegd worden van de bijdragen van medewerkers aan de NBV aan de bundel bij een symposium dat een jaar na de verschijning van de NBV werd gehouden over het vertalen van de Bijbel in de gereformeerde traditie (Van Dorp & Drieënhuizen 2006:7). Hier worden weliswaar een aantal theologische aspecten aan de orde gesteld, maar dat gebeurt vooral door de critici. De vertalers leggen veeleer uit hoe zij de vertaalprincipes hebben toegepast.

In het vervolg van deze bijdrage zal een poging worden ondernomen om enige helderheid te brengen op dit terrein met moeilijk grijpbare tegenstellingen en grote gevoeligheden. Zijn er inderdaad theologische motieven in het spel? En, zo ja, waar wordt dat zichtbaar en hoe ingrijpend is dat? Hierbij zullen ook liturgische aspecten aan de orde komen. De mogelijke rol van bepaalde bijbelteksten in de eredienst heeft invloed gehad op de vertaling. Er is binnen het project van de NBV zelfs een speciale commissie ingesteld om zich bezig te houden met de specifieke eisen die het liturgisch gebruik stelt wat betreft taalgebruik en voorleesbaarheid.

De Bijbel als gevoelige tekst

Het debat over bijbelvertalen is vrijwel altijd fel. Vanwege het opmerkelijke verschil in aantal en toon tussen de reacties op de NBV in Nederland en Vlaanderen is wel verondersteld dat het typisch Nederlands is om zich hier zo druk over te maken. Ook in andere taalgebieden kan het er echter heftig aan toe gaan. In zijn boek met de veelzeggende ondertitel ‘American Protestant Battles over Translating the Bible’ maakt Peter Thuesen zelfs melding van openbare boekverbrandingen in 1952 als reactie op de publicatie van de Revised Standard Version, met name vanwege de vertaling ‘young woman’ in plaats van het vertrouwde ‘virgin’ in Jesaja 7:14 (Thuesen 1999:94-99). In 1979 ging er in Engeland onder wetenschappers een handtekeningenlijst rond om protest aan te tekenen tegen de introductie van de Bijbel in de omgangstaal. Eén van de deelnemers bood daarbij aan om te ondertekenen met zijn eigen bloed (Hargreaves 1993:86). Er is hier niets nieuws onder de zon, want reeds de oudste ons bekende vertaling van het Oude Testament in het Grieks werd in bepaalde kringen zeer argwanend bekeken (Spronk 2005:49).

In zijn bespreking van reacties op de NBV wijst Henri Bloemen op recent onderzoek binnen de vertaalwetenschap naar ‘sensitive texts’ (Simms 1997). Daarbij nemen heilige teksten een belangrijke plaats in. Volgens Simms – en Bloemen sluit zich daarbij aan – bevat elke heilige tekst zijn eigen vertaaltheorie, bijvoorbeeld in de vorm van een vertelling over taal of vertalen, zoals in de Bijbel over

de toren van Babel en het wonder van Pinksteren. Daarmee geeft de heilige tekst ook aan dat hij vertaalbaar is. De vertaler moet het vertrouwen hebben dat de tekst zelf de aanwijzingen geeft voor de goede vertaling:

Tegenover de vertaling van heilige en literaire teksten mag van de vertaling geëist worden dat ze volledig vertrouwen heeft in de tekst die ze vertaalt. De vertaling laat zich gaan, ze geeft zich over aan de tekst die zich op grond van zijn vertaalbaarheid te kennen geeft als tekst die naar vertaling verlangt. Zoals in de heilige tekst taal en openbaring zonder tussen-geschakelde betekenis 'zich verenigen', zo gaan in de vertrouwensvolle vertaling (ver verwijderd van een trouwe vertaling, maar dus ook geen vrije meer) woordelijkheid en vrijheid samen. De vertaler vertrouwt het verhaal van de tekst over zijn eigen vertaling: wanneer hij dat volgt, zal het wel goed geweest zijn. (Bloemen 2003:81)

Wat betreft de NBV lijkt hij er niet echt gerust op dat men die fijngevoeligheid voldoende heeft kunnen opbrengen. Hij betwijfelt of de heilige teksten wel adequaat benaderd worden met de bij de NBV gekozen instrumenten van een literaire analyse (Bloemen 2003:71). Het door hem voorgestelde ideaal lijkt echter nauwelijks realiseerbaar:

Ik pleit hier voor een omgang met de brontekst die niet door het ongeduld van een op onmiddellijke toepasbaarheid gerichte praktijk geleid wordt. Een 'uitgewerkt' voorbeeld zou een 'echte' vertaling zijn, tot stand gekomen in een vertaalteam van de NBV dat niet onder de druk van dat soort praktijkongeduld staat. Die vertaling zou in een niet aflatend gesprek met de door de brontekst aangereikte allegorie van het vertalen tot stand komen; elk vertaalprobleem zou via de omweg van de allegorische indicaties in de tekst zelf opgelost worden (of niet natuurlijk). (Bloemen 2003:81)

Zo'n soort vertaling zou nooit af komen. Maar dat is misschien ook niet de bedoeling. Intussen blijft wel de vraag hangen of men bij de NBV door het opschorten van de theologische vragen en door de bijbeltekst in de eerste plaats literair te benaderen de gevoelige, heilige teksten wel voldoende recht heeft kunnen doen.

Bloemen geeft een bij tijd en wijle vrolijk overzicht van de kritische reacties op de eerste deelluitgave van de NBV (Bloemen 1999). Dat verhuult niet hoe venijnig die kritiek vaak werd gepresenteerd en hoe hard die overgekomen moet zijn bij de vertalers. Nu was dat niet nieuw en men kan zich zelfs voorstellen dat verwachtingen over deze respons mede bepalend zijn geweest voor het standpunt dat men bij de opzet van de NBV innam ten aanzien van dit soort theologisch gevoelige kwesties. Men had leergeld betaald bij de mislukking van de 'gemeenschappelijke Nederlandse Bijbelvertaling' waarmee het NBG in 1967 enthousiast was begonnen. In 1975 was men er gedesillusioneerd weer mee gestopt (Spronk 2005:22-29). Dat had met organisatorische problemen maar ook met niet aflatende theologische disputen te maken. De keuze bij de NBV voor een primair literaire benadering had ook strategische voordelen.

De status van de bijbeltekst

Wie zich als vertaler inlaat met gevoelige, heilige teksten zal zich volgens Bloemen rekenschap moeten geven van de status die deze tekst naar zijn opvatting inneemt:

(1) is de heilige tekst het aan de mensen geopenbaarde woord van God of (2) is de heilige tekst de schriftelijke, verhalende, poëtiserende, literariserende, enz. neerslag van de ervaring van een volk met God? (Bloemen 1999:3)

Hoewel niet iedereen de tegenstelling zo scherp zal formuleren, is wel duidelijk dat de vertaling beïnvloed zal worden door de eerbied die de vertaler heeft voor de tekst. In het uiterste geval zal men

ervan overtuigd zijn dat de Godegeven tekst zo heilig is dat een mens die niet mag bezoedelen door hem in andere woorden over te zetten. Zo kan en mag volgens islamitische schriftgeleerden de Koran niet worden vertaald. Veel rabbijnen denken hetzelfde over de omgang met de Tenach. Toch heeft men zich al vrij vroeg genoodzaakt gezien om delen van de Bijbel te vertalen in het Grieks en Aramees. Als een soort compromis tussen de bij veel boeken tamelijk vrije Griekse vertaling die bekend werd als de Septuaginta en het afzien van een vertaling kwam in de tweede eeuw van onze jaartelling Aquila met een woord-voor-woord weergave van de heilige tekst vanuit het Hebreeuws in het Grieks. De zeventiende-eeuwse Statenvertaling (SV) kan men in dezelfde traditie plaatsen. Die was gebaseerd op de belijdenis dat de bijbeltekst zowel naar vorm als naar inhoud door de Heilige Geest geïnspireerd is. Dat leidde tot een woord-voor-woord weergave met handhaving van de woordsoorten (een zelfstandig naamwoord weergeven met een zelfstandig naamwoord enz.), woordvolgorde, het aantal woorden en waar mogelijk concordant vertalen (Van der Louw 2006:94-96). Daarnaast ging men ervan uit dat God zich helder uitdrukte in zijn woord en dat dit dus ook in de vertaling moest blijken. Daar waar het in de vertaling niet mogelijk bleek de verwachte eenduidigheid te realiseren nam men zijn toevlucht tot verklarende kanttekeningen. Dat gebeurde in de overtuiging dat er geen twijfel hoefde te bestaan over de juistheid van de daarin gegeven uitleg (De Vries 2006:34-35).

In het streven om naar vorm en inhoud zo dicht mogelijk bij de Hebreeuwse tekst te blijven kan de SV vergeleken worden met de 'Verdeutschung' van Buber en Rosenzweig. Deze woord-voor-woord vertaling die van zo'n grote invloed is geweest op de manier van vertalen volgens de Amsterdamse School en op de Naardense Bijbel is echter niet gebaseerd op dezelfde orthodox-protestantse principes als de SV. Men zal eerder moeten zoeken in de richting van de door Friedrich Schleiermacher geformuleerde uitgangspunten. Volgens hem zijn er twee soorten vertalingen: de ene brengt de lezer bij de schrijver, de andere brengt de schrijver bij de lezer. Zelf kiest hij nadrukkelijk voor het eerste. De vertaling mag het de lezer niet ten koste van de tekst al te gemakkelijk maken. Een vertaling mag best vreemd overkomen, want dat is een kenmerk van de tekst. De lezer moet zich de moeite getroosten om zich dat eigen te maken. In hun vertaling gaan Buber en Rosenzweig in dat spoor (Zuurmond 2006:239-241). Met die keuze kennen zij aan de bijbeltekst niet dezelfde status toe als de statenvertalers doen. Zij hebben ook een andere opvatting over de manier waarop de bijbeltekst voor zichzelf spreekt. In de SV gebeurt dat in de combinatie van vertaling en kanttekeningen. Buber en Rosenzweig hechten in deze vooral veel waarde aan het gebruik van vaak theologisch geladen sleutelwoorden. Om die reden is hun vertaling ook veel meer concordant dan de SV (Van der Louw 2006:93-98).

Binnen de Amsterdamse School is de manier van vertalen door Buber en Rosenzweig gekoppeld aan de theologie van Karl Barth met zijn centrale plaats voor Gods Woord. In Barths leer over de drievoudige gestalte van Gods Woord wordt duidelijk welke status men daarbij aan de Bijbel toekent en wat de consequenties daarvan zijn voor de opvattingen over de juiste manier van bijbelvertalen (Kalsbeek 2004:231-232; Kalsbeek 2005). De eerste gestalte van Gods Woord is hoe Hij zichzelf direct openbaart in het Woord dat Jezus Christus is. Daarvan getuigt het Woord in zijn tweede gestalte, namelijk het getuigenis van profeten en apostelen zoals dat vorm gekregen heeft in de Heilige Schrift. Dat krijgt ten derde gestalte in de verkondiging door het getuigenis van de kerk in de wereld. Die tweede en derde gestalte mag men niet met elkaar verwarren, want het getuigenis van de profeten en apostelen staat niet op één lijn met dat van de kerk. Er blijft altijd een kritische afstand. In een bijbelvertaling waarin al te veel wordt uitgelegd om de afstand tussen tekst en lezer te overbruggen loopt men het gevaar om bewust of onbewust het oorspronkelijke getuigenis van de profeten en apostelen te vervangen door of op één lijn te stellen met moderne verkondiging. Een bijbelvertaling die recht doet aan de Bijbel als de tweede gestalte van Gods Woord is meer gericht op een getrouwe weergave van het origineel dan op het direct verstaanbaar overbrengen daarvan.

Binnen deze vertaalopvatting krijgt de vreemdheid van de bijbeltekst iets principieels. Het is een kenmerk van en waarborg voor de noodzakelijke afstand tussen het bijbelse spreken en de toepassing daarvan in kerk en wereld. Dat lijkt op de gedachte zoals we die vinden in orthodox-protestantse kringen: 'Een Bijbel zonder aanstoot is geen Bijbel. Het is een woord naar de mens en bedrieglijk, komend vanuit de geest des afgronds' (Venema 1987:59; zie bij Houtman 2006:59). Een

wezenlijk verschil vindt men op het punt van wat hierboven is aangegeven over de relatie tussen de verschillende gestalten van Gods Woord. In de orthodox-protestantse benadering lijken die toch meer in elkaar te schuiven, zoals SV en belijdenisgeschriften uit diezelfde periode direct op elkaar aansluiten. Hier speelt het eerder genoemde vertrouwen op de helderheid van de bijbeltekst een rol. De in de vertaalprincipes van de NBV gewekte suggestie dat het mogelijk is om alle noties van de brontekst over te brengen in de vertaling sluit daarbij aan. De kritiek uit orthodoxe kringen op de NBV is daarom over het algemeen niet gericht tegen de vertaalregels maar meer tegen de hantering daarvan wanneer die leidt tot niet gewenste vertalingen (Lam 2002:72). Op zijn minst verdienen ze het voordeel van de twijfel: 'De seculiere NBV-vertaalregels geven geen aanwijzing voor, maar ook geen aanwijzing tegen het door God gegeven karakter van de bijbel' (Den Bok 2000:35). Belangrijker dan de methodiek is dan ook de houding van de vertaler. Die zal bereid moeten zijn om zoals Augustinus het hoofd te buigen voor de Bijbel als Gods Woord (Den Bok 2000:33; zie voor een genuanceerder standpunt Brink-Blijdorp 2005:76-78). Die benadering van bijbelvertalen verklaart ook het opmerkelijke feit dat er juist in rechtzinnige kringen veel waardering is voor de vrije, haast parafraserende bijbelvertaling 'Het Boek' (Van Velzen 2003; Paul 2006:32). Ondanks de door sommigen geënteleerde kritiek (Scholten 1982) ziet men Het Boek veelal als een op de juiste geloofsleer gebaseerd, betrouwbaar hulpmiddel om de taalbarrière naar de Bijbel te slechten.

Het (door Bloemen geformuleerde) verschil in visie op de status van de Bijbel leidt, zo moge inmiddels duidelijk geworden zijn, niet als vanzelf tot een heldere indeling in bepaalde soorten van vertaling. Wat betekent het dat aan de NBV vertalers hebben meegewerkt die de bijbeltekst zien als een menselijk vormgegeven neerslag van menselijke ervaringen met God? In ieder geval werkt dat door in de inleidingen die voorafgaan aan de vertaalde bijbelboeken, waarin vaak aangegeven wordt dat men zich heeft laten leiden door de inzichten van het moderne historisch-kritische onderzoek. Zo is direct al in de inleiding op het boek Genesis sprake van 'een langdurig proces van overleveren en redigeren' en wekt ook het voortdurend spreken over 'verhalen' niet de indruk dat men de teksten historisch betrouwbaar acht. Voor wie een meer traditionele visie heeft op de 'boeken van Mozes' doet zoiets tekort aan een eerbiedige benadering van de Bijbel (Paul 2006:38-39). De vraag is nu in hoeverre een en ander doorwerkt in de vertaling zelf.

De vertaler als theoloog tegen wil en dank

Het is onvermijdelijk dat een vertaler ook beslissingen neemt over de interpretatie van de te vertalen tekst. Dat geldt zeker ook voor de NBV waarbij zoveel waarde gehecht wordt aan de kwaliteit van de ontvangende taal. Het kan ook niet anders of dit roept veel vragen en kritiek op en dat des te meer omdat het gaat om een 'gevoelige', veel gelezen en veel besproken tekst. Vrijwel elke keuze roept reactie op. Deze bundel staat er vol van. Het blijkt dat daarbij de grens tussen (ver)taalkunde en theologie nogal eens overschreden wordt. Zo constateert – om naast de genoemde bijdrage van Deurloo en Van Midden slechts één eenvoudig voorbeeld te noemen – Walter Vogels in zijn bijdrage over het godsbeeld in het boek Job dat in Job 1:16 de woorden die in de NBG vertaling uit 1951 (NBG 1951) letterlijk vertaald zijn met 'een vuur Gods' in de NBV zijn weergegeven met 'een verwoestende bliksem'. In de NBV valt er dus een verwijzing naar God weg. Juist het vermijden van het woord 'God' zegt iets over de achterliggende theologie. Een natuurverschijnsel wordt nu, zo merkt Vogels op, niet meer beschreven als een 'act of God': God krijgt niet rechtstreeks de schuld van de ramp. Het is de vraag of de vertalers dat ook zo bedoelden. In hun toelichting geven zij aan dat ze 'van God' opvatten als een aanduiding van de overtreffende trap. Zo is dat ook gebeurd in de Willibrordvertaling (WV): 'een geweldig vuur'. Hoewel dit een plausibel vertaaltechnisch argument is, moet worden geconstateerd dat het een theologisch aspect heeft. Men kan met goed recht beweren dat in Job 1:16 strikt genomen geen uitspraak over Gods handelen wordt gedaan. Dat neemt niet weg dat dit vers wel zo is uitgelegd en dat daar op grond van de context ook wel wat voor te zeggen is. De in de NBV gegeven 'godloze' vertaling laat die uitleg voor wie geen toegang heeft tot het Hebreeuws niet meer toe. De terughoudendheid van de vertalers is begrijpelijk maar ook meer sturend dan zij waarschijnlijk zelf willen.

Ook andere voorbeelden laten zien dat vertaaltechniek en theologie niet altijd uit elkaar gehouden kunnen worden, omdat het één consequenties heeft voor het ander. Vooral in de ontvangst van theologisch gevoelige teksten wordt dat zichtbaar. Zo hebben veel lezers grote moeite met de weergave van Matteüs 10:29 in de NBV: 'als jullie Vader het niet wil'. Zij associëren de vermelding van Gods wil in deze context waarin sprake is van wat een mens allemaal kan overkomen met het zwaar beladen dogma van de voorzienigheid, zoals dat onder andere geformuleerd is in de Heidelbergse Catechismus, zondag 10 ('aangezien alle schepselen alzo in Zijn hand zijn, dat zij tegen Zijn wil zich noch roeren, noch bewegen kunnen'). Er wordt vaak op gewezen dat hier in het Grieks (*aneu tou patros humôn*) het woord 'wil' juist ontbreekt. De SV en NBG 1951 vertalen hier daarom ook met 'zonder uw Vader' en in de Groot Nieuws Bijbel (GNB) lezen we 'buiten jullie Vader om'. In de WV van 1978 staat 'buiten de wil van uw Vader', terwijl in de WV van 1995 de 'wil' juist weer is weggelaten: 'buiten jullie Vader om'. Dat laat theologisch de mogelijkheid open om God niet te zien als degene die op afstand alles regelt (hij doet wat hij wil), maar juist als degene die niet zozeer regelt als wel nabij is en blijft. Deze gevoeligheid was bij de vertalers niet onbekend, zo blijkt uit de toelichting op de vertaling van de NBV op de website www.voederbak.nl. Zij hebben zich daardoor echter niet willen laten leiden:

Sommige lezers zijn geschrokken van Matteüs 10:29 in de NBV. Als God beschikt over leven en dood, heeft hij dan ook de hand in ziektes, in ongelukken, en in rampen? Komen al die vreselijke dingen ook van God? Dit is al eeuwenlang een theologisch vraagstuk. En het is ook een vraag waar gelovigen keer op keer mee worstelen. Toch is het niet de taak van bijbelvertalers om er een antwoord op te geven. Hun taak is om een vers als 10:29 duidelijk en getrouw te vertalen. Matteüs 10:29 wil zeggen dat er niets gebeurt buiten de wil van God om.

De belangrijkste reden om vast te houden aan het gebruik van het woord 'wil' is de interpretatie van het Griekse woordje *aneu*. Het heeft volgens de vertalers diverse betekenissen: het kan 'zonder' (als tegenstelling van 'met') betekenen, maar ook wordt het gebruikt in de zin van 'zonder toestemming van', 'zonder medeweten van', 'buiten X om' of 'buiten de wil van X om'. Die betekenis heeft het in Matteüs 10:29. Dit moet men volgens de vertalers als volgt lezen: 'er gebeurt niets buiten de wil van God om; leven en dood van zelfs de meest onbeduidende vogels zijn in Gods hand'. De NBV sluit door het gebruik van het werkwoord 'willen' een theologisch wat minder zwaar aangezette uitleg van dit vers uit. Dat blijkt een bewuste keuze te zijn op vertaaltechnische gronden die theologisch echter zwaarder weegt dan de vertalers lijken te willen toegeven. Men kan zich ook afvragen waarom men niet het voorbeeld van de WV heeft gevolgd, waarbij men in de herziening van 1995 juist dit gewraakte woord heeft laten vallen, temeer daar dit ook een woordelijke weergave van het Grieks is.

Iets dergelijks doet zich ook voor bij de vertaling van Johannes 1:17. De NBV vertaalt hier: 'De wet is door Mozes gegeven, maar goedheid en waarheid zijn met Jezus Christus gekomen.' Een aantal lezers werd onaangenaam verrast door de tegenstelling die hier door het woord 'maar' benadrukt wordt tussen de door Mozes gegeven wet en het door Jezus bewerkte heil. In het Grieks ontbreekt hier een voegwoord en de meeste vertalingen zetten beide zinsdelen ook gewoon naast elkaar, gescheiden door alleen een komma. Alleen 'Het Boek' voegt hier eveneens 'maar' toe: 'In de wet van Mozes is ons al verteld wat wij wel en niet moeten doen. Maar Jezus Christus bracht ons genade en waarheid.' In hun toelichting merken de vertalers van de NBV op dat elders in het evangelie van Johannes wel expliciet sprake is van een contrast tussen Mozes en Jezus (zie Joh. 6:32-33 en 9:28-29) en ze menen dat het op grond daarvan gerechtvaardigd is de tekst in hoofdstuk 1 op dit punt te verhelderen. Overigens wordt de tegenstelling nog versterkt door de vertaling van het Griekse *charis* met 'goedheid' in plaats van het gebruikelijke 'genade' (zie Spronk 2005:172). Het verwijt dat de vertalers hier een 'levensgevaarlijke tegenstelling' creëren (Nico ter Linden, *NRC Handelsblad* 1 april 2006) gaat wel erg ver. Zoals dat zo vaak gebeurt in de vertaling vanuit het Hebreeuws en het Grieks, zijn de zinnen die in de grondtekst naast elkaar staan via een voegwoord op logische wijze met elkaar te verbinden. Zo krijg je natuurlijker Nederlands. De argumenten voor

het verhelderende ‘maar’ zijn wat betreft deze tekst ook deugdelijk. Aan de andere kant heeft dit toch verder gaande consequenties dan de vertalers waarschijnlijk lief is en geeft de ervaring dat hier ‘een onnodig struikelblok in het gesprek met de synagoge’ is opgeworpen (Ter Linden) te denken over de prijs die betaald wordt voor de aan de vertaling toegevoegde uitleg. Volgens Ype Bekker, op wiens artikel Ter Linden zich lijkt te baseren, is het ‘daarom beter om in de vertaling met een komma te volstaan. Wegens de ernstige theologische en praktische consequenties zou deze fout in de volgende druk van de NBV moeten worden hersteld’ (Bekker 2005:164).

Men was zich natuurlijk bij het werk aan de NBV van al dit soort gevoeligheden wel bewust. In de organisatie van het werk was er ook terdege rekening mee gehouden. Met name de door de verschillende kerkelijke organisaties aangewezen supervisoren speelden in deze een belangrijke rol. Daarnaast bood men in feite iedere geïnteresseerde lezer inspraak door de uitnodiging om te reageren op de voorlopige vertalingen in de drie delen *Werk in uitvoering*. Dat betekent dat in de loop van de tien jaren waarin er daadwerkelijk vertaald is tijdens de talloze overlegmomenten waarschijnlijk wel alle mogelijke ‘ins and outs’ zijn besproken (zie hierover Spronk 2005:54-55, 143-145). Dat was voor de vertalers niet makkelijk. Vaak moesten ze hun werk op bepaalde punten overdoen of accepteren dat bepaalde in hun ogen fraaie vondsten naar de prullenbak werden verwezen.

Een grote beperking had men zich bij dit alles opgelegd door in de geest van het oudste (Britse) bijbelgenootschap te werken volgens het adagium ‘without note or comment’. De vertaling zelf moest voldoende zijn. De geschiedenis had immers geleerd dat verklarende aantekeningen – anders dan men nog dacht bij de SV – al te zeer te persoonlijke opvattingen van de vertalers kunnen bevatten. In rooms-katholieke kringen dacht men daar vanouds anders over. Dat heeft te maken met andere ideeën over de verhouding tussen Schrift en traditie, waarbij in de rooms-katholieke kerk de Bijbel nooit los gezien werd van de kerkelijke uitleg. Anders dan het overwegend protestantse NBG heeft de Katholieke Bijbelstichting dan ook altijd vertalingen met aantekeningen geleverd. Vergelijkt men de opeenvolgende rooms-katholieke vertalingen – van Petrus Canisiusvertaling naar WV in 1978 en 1995 – dan ziet men daarin ook de veranderingen in de leer der kerk weerspiegeld. In het interconfessionele project van de NBV koos men ervoor om te vertalen zonder aantekeningen (zie hierover Spronk 2005:76-77, 133-136). Het zou waarschijnlijk ook nauwelijks mogelijk geweest zijn om binnen het gezelschap van zo zeer uiteenlopende kerkgenootschappen tot overeenstemming te komen wat betreft de uitleg van de bijbelteksten. Zelfs de in de NBG 1951 gebruikte verwijzingen naar andere bijbelteksten ontbreken. Men heeft zich beperkt tot de hoogst noodzakelijke aantekeningen, voornamelijk die welke verwijzen naar belangrijke variaties in de tekstoverlevering, naar verschillen in de tekstnummering en in een enkel geval naar een woordspeling en naar de betekenis van een naam. Exegetische, laat staan theologische discussies worden vermeden. Die discussies zijn wel gevoerd door vertalers en supervisoren, maar de uitkomsten daarvan konden slechts in de vertaling zelf worden verwerkt. ‘Alle problemen die de vertalers bij het vertalen tegenkomen, worden in de vertaling zelf opgelost en niet in een aantekening’ (*Werk in uitvoering* 1:226). Dat legt een grote druk op de vertaling en maakt hem ook kwetsbaar ten opzichte van argwanende lezers.

De eenheid van Schrift en belijdenis

De consistentie stond bij de NBV hoog in het vaandel. Er werd een uitgebreide eindredactie georganiseerd om ervoor te zorgen dat de vertaalregels overal op gelijke wijze werden toegepast en gaandeweg genomen beslissingen ook werden doorgevoerd in eerder gereed gekomen vertalingen (Spronk 2005:61-62). Onnodige innerlijke tegenspraak moest zoveel mogelijk worden voorkomen. Een apart probleem hierbij is de manier waarop citaten uit andere bijbelboeken moeten worden weergegeven, met name wanneer in het Nieuwe Testament een tekst uit het Oude Testament wordt aangehaald om aan te geven dat een eerder gegeven voorspelling is uitgekomen. Vaak komt het citaat niet geheel overeen met de tekst zoals die in het Hebreeuws is overgeleverd. Rieuwerd Buitenwerf gaat in zijn bijdrage aan deze bundel uitgebreid op deze kwestie in. Daarbij wordt

duidelijk dat bij de vertaling in de eerste plaats is gekeken naar de betreffende tekst in zijn eigen context en er geen rekening wordt gehouden met later hergebruik. Hierdoor zal de niet nader geïnformeerde lezer niet zo snel meer een direct verband leggen tussen Jesaja 7:14 ('Daarom zal de Heer zelf u een teken geven: de jonge vrouw is zwanger, zij zal spoedig een zoon baren en hem Immanuël noemen') en Matteüs 1:22-23 ('Dit alles is gebeurd opdat in vervulling zou gaan wat bij monde van de profeet door de Heer is gezegd: "De maagd zal zwanger zijn en een zoon baren, en men zal hem de naam Immanuël geven", wat in onze taal betekent "God met ons".'). Terwijl in andere vertalingen deze teksten nog min of meer naar elkaar werden toegeschreven door een aanpassing van de tekst uit Jesaja (NBG 1951: 'de jonkvrouw zal zwanger worden'; Het Boek: 'Een maagd zal een kind krijgen!'), is in de NBV (net als in de WV) gekozen voor de correcte weergave van de Hebreeuwse tekst. Dat kan opgevat worden als een breuk met de kerkelijke traditie.

Ook bij andere teksten is waar te nemen dat er in de NBV gekozen is voor een historisch en filologisch verantwoorde weergave van de tekst en men daarbij soms ingaat tegen de kerkelijke traditie. In andere gevallen maakt men, wanneer de tekst verschillende mogelijkheden tot vertaling openlaat, juist weer keuzes die wel in lijn zijn met de kerkelijke traditie. Dat is een opmerkelijke, inhoudelijke inconsistentie, waarop in een aantal commentaren op de NBV is gewezen (Brink-Blijdorp 2005:71; Van den Brink 2006:19-20; Houtman 2006:50). Dit zal hieronder wat betreft de vertaling van een aantal bijbelverzen worden toegelicht.

In Genesis 1:2 vertaalt de NBV met 'Gods geest zweefde over het water'. De vertaling van het Hebreeuwse *ruach* met 'geest' is een traditionele keuze die tegenwoordig in wetenschappelijke kringen allerm minst vanzelfsprekend is. Dat wordt ook aangegeven in de voetnoot in de NBV, waar als andere mogelijkheden 'adem' en 'wind' genoemd worden. In orthodoxe kringen is men blij met het feit dat in de gegeven vertaling het mogelijk blijft om een verbinding te zien met de Heilige Geest (Van den Brink 2006:20). Blijkens hun aantekeningen heeft dit geen rol gespeeld in de overwegingen van de vertalers.

In Genesis 3:15 volgens de vertaling van de NBV kan men daarentegen een breuk met de kerkelijke traditie waarnemen (Van den Brink 2006:20). Traditioneel wordt deze tekst over de slang als symbool van het kwade en zijn vijandschap met de vrouw en haar nageslacht namelijk gelezen als verwijzing naar de komst van Jezus Christus als overwinnaar van het kwaad. Men spreekt hier van de moederbelofte. Het verschil wordt hier gemaakt door het enkelvoud of meervoud in het tweede deel. De meeste vertalingen volgen hier het Hebreeuws dat een enkelvoud heeft. Zie bijvoorbeeld de NBG 1951: 'En Ik zal vijandschap zetten tussen u en de vrouw, en tussen uw zaad en haar zaad; dit zal u de kop vermorzelen en gij zult het de hiel vermorzelen.' In de NBV is het enkelvoud van het werkwoord als een aanduiding van een collectief opgevat: 'Vijandschap sticht ik tussen jou en de vrouw, tussen jouw nageslacht en het hare, zij verbrijzelen je kop, jij bijt hen in de hiel.' Gezien de directe context is dat inderdaad goed te verdedigen als een correcte weergave van de oorspronkelijke betekenis. Men kan zich echter afvragen of men ook niet de latere uitlegtraditie serieus had moeten nemen en ten minste de mogelijkheid van die interpretatie open had moeten houden. Daarvoor hoeft men de tekst geen geweld aan te doen, zoals dat gebeurt in Het Boek: 'De vrouw en jij, en al jullie nakomelingen, zullen voortaan vijanden zijn. Eén van haar nakomelingen zal je de kop vermorzelen en jij zult zijn hiel verbrijzelen.' Men kan ook simpel het Hebreeuws volgen en het werkwoord direct verbinden met 'nageslacht': 'het verbrijzelt je kop' (vgl. WV: 'Het zal jouw kop bedreigen').

Een vergelijkbare kwestie zien we in Deuteronomium 18:15. In de christelijke bijbeluitleg is de daarin door Mozes aangekondigde profeet ('Een profeet uit uw midden, uit uw broederen, zoals ik ben, zal de HERE, uw God, u verwekken' NBG 1951) vaak gezien als verwijzing naar Jezus Christus. In de NBV is het in het Hebreeuws gebruikte enkelvoud echter, net als in Genesis 3:15, opgevat als een collectief: 'Hij zal in uw midden profeten laten opstaan, profeten zoals ik. Naar hen moet u luisteren'. Hetzelfde gebeurt in vers 18. Ook voor de vertaling van deze verzen geldt dat de breuk met de traditie onnodig groot lijkt te zijn. Het is niet duidelijk waarom de NBV een afwijkend standpunt inneemt ten opzichte van alle gangbare vertalingen.

Ook in Genesis 6:2 en 4 hebben de vertalers zich, zo lijkt het, weinig aangetrokken van theologische gevoeligheden. Zij vertalen het Hebreeuwse *benee ha-'elohim* tweemaal met 'de zonen van

de goden'. Daarmee komt deze tekst in strijd met de leer van de ene God (Brink-Blijdorp 2005:66-67). Een supervisor uit orthodoxe kringen stelde bij de bespreking van de voorlopige versie voor om te vertalen met 'engelen' of op zijn minst in een voetnoot een alternatieve vertaling voor te stellen. Dat advies heeft men echter niet gevolgd. Ook de vertaling met 'zonen Gods', zoals in de NBG 1951 en WV ('zonen van God') achtte men niet verkieslijk, omdat het volgens de vertalers de vraag zou oproepen of God dan zonen verwekt heeft. Blijkbaar maakten ze zich geen zorgen over de vragen die het oproept dat de tekst hier onbevagen lijkt te spreken van andere goden naast de ene God. Dit laat zich bijvoorbeeld niet rijmen met Jesaja 45:18-25 waarin God zich nadrukkelijk presenteert als de schepper en als de enige god. Het is opvallend dat de NBV wat betreft de weergave van het mogelijk bestaan van andere goden niet consistent is (Houtman 2006:46-47). Dezelfde term *benee ha-'elohim* wordt in Job 1:6 en 2:1 terughoudender vertaald met 'hemelingen' (vgl. NBG 1951: 'zonen Gods'). In Psalm 29:1 (*benee 'elim*) en 89:7 is vertaald met 'goden' (NBG 1951 resp. 'hemelingen' en 'goden'). De vertaling van Psalm 82:1 in de NBV laat er geen twijfel over bestaan dat we te maken hebben met een confrontatie tussen de God van Israël en andere goden: 'God staat op in de hemelse raad, hij spreekt recht in de kring van de goden'. De vermelding van de hemel is een vrijheid die de vertalers zich veroorloofd hebben om een in het Nederlands doorgaans niet als fraai ervaren herhaling te voorkomen, zoals we die aantreffen in de NBG 1951 die woordelijk het Hebreeuws volgt: 'God staat in de vergadering der goden, Hij houdt gericht te midden der goden.' Intussen laat de weergave in de NBG 1951 wel de mogelijkheid open om 'goden' op te vatten als aanduiding van rechters die hun gezag ontleen aan een goddelijke opdracht. De WV voegt zelfs de aantekening toe: 'Dit is een eretitel van de gezagsdragers. (Vgl. Ps 58:1,2)'. Daar staat dan weer tegenover dat in Exodus 21:6 en 22:7-9 in de NBV een mogelijke verwijzing naar andere goden is verdwenen. In de NBG 1951 is hier het in het Hebreeuws gebruikte *'elohim* letterlijk vertaald met 'goden': 'dan zal zijn heer hem bij de goden brengen' (Ex. 21:6). De vertalers hadden hier de traditionele uitleg die hier denkt aan rechters voor ogen. In de NBV wordt elk mogelijk misverstand voorkomen door de vertaling met 'dan moet zijn meester hem naar het heiligdom brengen'. In dit verband kan ten slotte ook nog verwezen worden naar het feit dat in de NBV slechts in een voetnoot verwezen wordt naar het op grond van de Dode Zeerollen vrij algemeen geaccepteerde feit dat in de oorspronkelijke tekst van Deuteronomium 32:8 en 43 sprake geweest moet zijn van 'zonen van God' verbonden aan de volken. In een latere versie is dit veranderd in 'zonen van Israël', hetgeen beter past bij het geloof in de ene God (zie hierover de bijdrage van Michël van der Meer). We kunnen constateren dat er in de NBV geen eenheid lijkt te zijn nagestreefd in de weergave van teksten waarin mogelijk sprake is van goden naast de ene God.

In Genesis 12:3 is opnieuw de eenheid van Oude en Nieuwe Testament in het geding, omdat onder andere in Galaten 3:8 naar deze belofte aan Abram wordt verwezen. In de NBG 1951 is dat verband duidelijk: 'met u zullen alle geslachten des aardbodems gezegend worden' (Gen. 12:3b); 'En de Schrift, die tevoren zag, dat God de heidenen uit geloof rechtvaardigt, heeft tevoren aan Abraham het evangelie verkondigd: In u zullen alle volken gezegend worden' (Gal. 3:8). In de NBV is een directe associatie niet meer mogelijk. Terwijl het citaat in de tekst in Galaten in de NBV hetzelfde vertaald wordt als in de NBG 1951 is in de NBV in Genesis 12:3 gekozen voor een andere interpretatie van het werkwoord: 'Alle volken op aarde zullen wensen gezegend te worden als jij'. Mede vanwege een dringend verzoek van een supervisor is daar nog wel de andere mogelijke vertaling in een voetnoot aan toegevoegd. De vertalers merken over de verschillen tussen Genesis 12:3 en Galaten 3:8 (en ook Hand. 3:25) op: 'de vertaling van het Hebreeuws mag niet worden overheerst door de interpretatie van de tekst in de Griekse overlevering. De Hebreeuwse en de Griekse teksten hebben elk hun karakteristiek en die moet in de vertaling zonder meer worden gerespecteerd' (Buitenwerf 2004:118-119). In dit geval, waarin de keuze voor de nu in de hoofdttekst gegeven vertaling allerm minst evident is, kan men zich als lezer afvragen waarom men niet bij het binnen de kerkelijke traditie principiële punt van de eenheid van de Bijbel heeft willen aansluiten.

Over Genesis 15:6 is om vergelijkbare redenen, namelijk het verband met een aantal teksten uit het Nieuwe Testament (Rom. 4:3; Gal. 3:6; Jak. 2:23), tijdens het vertaalproces veel te doen geweest. De vertalers stelden aanvankelijk voor te vertalen met: 'Abram vertrouwde op de HEER en deze zag hierin een bewijs van zijn rechtschapenheid'. Dat wijkt sterk af van het traditionele 'Hij re-

kende het hem toe als gerechtigheid' (NBG 1951), dat overeenkomt met de citaten in het Nieuwe Testament. In hun overwegingen lieten de vertalers meespelen dat de tekst in Genesis 'wel vaak te snel door een nieuwtestamentische bril gelezen en dienovereenkomstig vertaald' is. Een supervisor merkte op dat het erop lijkt alsof de vertalers de band met het Nieuwe Testament onzichtbaar willen maken. Deze en andere kritische reacties leidden tot de vertaling 'en deze rekende hem dit toe als een rechtvaardige daad'. Daarmee vermijdt men – tot teleurstelling van kerkelijk traditionele lezers (zie Brink-Blijdorp 2005:67) – in ieder geval nog het theologisch beladen woord 'gerechtigheid'. Dat geldt ook voor de genoemde nieuwtestamentische teksten. De gang van zaken bij de weergave van dit vers is een goede illustratie van de manier waarop men bij de NBV is omgegaan met wat in de begeleidende documentatie wordt aangeduid als 'religieuze' of 'traditionele termen' (*Werk in uitvoering* 3:227-230; Spronk 2005:67,175-176). Men was gespitst op 'woorden of uitdrukkingen die traditioneel in bijbelvertalingen worden gebruikt en daarnaast in het dagelijks leven óf niet gebruikt worden óf wel gebruikt worden, maar dan een andere betekenis hebben' (Handboek, B11:2). Aanvankelijk ging men daarin wel erg ver – in de ogen van sommigen te ver, zoals ook blijkt uit de bespreking van de vertaling van Genesis 15:6. Het lijkt erop alsof de vertalers al te zeer beducht waren voor invloed van bepaalde theologische opvattingen op de vertaling. Juist door elk mogelijk in dit opzicht beladen woordgebruik zo krampachtig te vermijden is men echter ook weer in zekere zin bezig met theologie. Omdat in de loop van het vertaalproces de kerkelijke functie van de vertaling zwaarder ging wegen, is men ook minder strikt geworden in het vermijden van dit traditionele taalgebruik. Het bleef wel een terugkerend agendapunt op de besprekingen van de begeleidingscommissie. De lijst van traditionele termen met voorstellen voor de benadering daarvan werd voortdurend aangepast. Het is veelzeggend dat een aantal woorden daarvan werd afgevoerd om voortaan als 'gewoon vertaalprobleem' benaderd te worden (Handboek, B11:4). Voor een beter begrip van de in de NBV gemaakte keuzes in de hierboven genoemde teksten is het goed om te weten dat over 'rechtvaardigen / gerechtvaardigd worden' het volgende was afgesproken:

Het Nederlandse woord "rechtvaardigen" en de passieve vorm daarvan (gerechtvaardigd worden) voor het Griekse *dikaion* en afgeleide vormen kan beter vermeden worden en op andere wijze worden weergegeven (van schuld vrijspreken, als rechtvaardig beschouwen etc.), omdat de betekenis ervan niet (meer) overeenkomt met wat het Grieks wil uitdrukken.

Een interessante theologische kwestie die hier ten slotte nog genoemd kan worden betreft de aanduiding van Jezus als God. Ook in deze blijkt in de NBV een en ander niet op elkaar afgestemd te zijn. De ene keer sluit men wel en de andere keer niet aan bij de kerkelijke traditie (Brink-Blijdorp 2005:69-70). In Romeinen 9:5 lijkt Jezus aangeduid te worden als God; tenminste volgens de vertaling van de NBG 1951: 'uit hen is, wat het vlees betreft, de Christus, die is boven alles, God, te prijzen tot in eeuwigheid!'. Zo vinden we het ook in de WV: 'uit hen komt Christus liefelijk voort, Hij die God is, boven alles verheven en geprezen tot in eeuwigheid!'. Daar is wel een voetnoot aan toegevoegd die (in de versie van 1995 uitgebreider dan die van 1978; blijkbaar is het een gewichtige kwestie) aangeeft dat de zin ook anders ingedeeld kan worden waardoor hier sprake is van een lofprijzing aan het adres van God:

die God is ... eeuwigheid: Of, als zelfstandige zin: 'God, die boven alles verheven is, zij (of: 'is', vgl. 1,25) gezegend in eeuwigheid'; dan richt zich de doxologie, zoals bijna altijd in het N.T. (zie echter Heb 13,21; 1 Pe 4,11; 2 Pe 3,18), tot God de Vader. Maar wegens de zinsbouw is de in de tekst gegeven vertaling verdedigbaar. Dat Paulus elders de titel 'God' reserveert voor de Vader (zie evenwel Tit 2,13), is geen bezwaar, daar hij in talloze uitspraken, en met name in vele waarin hij Jezus 'de Zoon' en 'de Heer' noemt, te kennen geeft dat Christus van eeuwigheid bestaat (8,3; 2 Kor 8,9; Fil 2,6; Kol 1,15), gelijke rang met God bezit (Fil 2,6-11), en oorsprong en doel is zowel van de schepping als van de verlossing (9,29; 1 Kor 8,6).

Tot teleurstelling van een aantal supervisoren werd in de NBV gekozen voor de omgekeerde verdeling. Daar lezen we in de hoofdtekst: ‘omwille van het volk dat van de aartsvaders afstamt en waaruit Christus is voortgekomen. God, die boven alles verheven is, zij geprezen tot in eeuwigheid.’ In een voetnoot wordt daarbij opgemerkt: ‘Ook mogelijk is de vertaling: “en waaruit Christus is voortgekomen—hij die God is, die boven alles verheven is en geprezen zij tot in eeuwigheid”.’ Tegenover deze keuze voor een iets minder hoog spreken over Jezus Christus staat dan weer dat in de NBV in Johannes 1:18 tamelijk onverwacht Jezus God genoemd wordt: ‘Niemand heeft ooit God gezien, maar de enige Zoon, die zelf God is, die aan het hart van de Vader rust, heeft hem doen kennen’. In andere vertalingen leest men dat anders; NBG 1951: ‘Niemand heeft ooit God gezien; de eniggeboren Zoon, die aan de boezem des Vaders is, die heeft Hem doen kennen’; WV: ‘Niemand heeft God ooit gezien, maar de eniggeboren God, die rust aan het hart van de Vader, Hij heeft Hem doen kennen’. In een voetnoot wordt in de NBV aangegeven dat men ook anders kan vertalen: ‘Andere handschriften lezen: “de enige Zoon, die”. Zonder hier uitgebreid op deze tekstkritische kwestie in te gaan (zie ook Spronk 2005:173) kan hier op zijn minst worden geconstateerd dat de NBV op het theologisch gevoelige punt van de goddelijkheid van Jezus geen duidelijke lijn trekt.

Deze voorbeelden laten zien dat het vertalen van de Bijbel onlosmakelijk verbonden is met de theologische opvattingen van de vertaler en de lezer. Het was een begrijpelijke en verstandige keuze om zich in het werk aan de NBV vooral te concentreren op de (ver)taalkundige aspecten. Het zou echter misplaatst zijn om te ontkennen dat bij alle keuzes die er gemaakt moesten worden niet ook theologische overwegingen een rol gespeeld hebben, al was het alleen al de wens om de vertaling te vrijwaren van binnenkerkelijk taalgebruik. Tot de theologische overwegingen behoort ook het feit dat men rekening wenste te houden met de gevoeligheden van toekomstige lezers vertegenwoordigd door meelezers (supervisoren) uit alle mogelijke hoeken van kerk en samenleving. Dat heeft in een aantal gevallen geleid tot aanpassingen van de tekst. Uit de hierboven gegeven voorbeelden blijkt dat men daarbij niet een bepaalde theologische lijn heeft gevolgd. Er is ook niet naar gestreefd om de confessioneel gewenste eenheid van de Bijbel te benadrukken. Bepalend voor de keuzes in theologisch en exegetisch moeilijke of omstreden teksten blijkt de directe context van de betreffende passage te zijn geweest.

Liturgische aspecten

Toen bisschop Hurkmans tijdens de Alverna Conferentie van de Raad van Contact en Overleg betreffende de Bijbel in 2004, enkele maanden voorafgaand aan de introductie van de NBV, namens de Nederlandse bisschoppenconferentie verklaarde dat de langverwachte nieuwe interconfessionele bijbelvertaling niet in de rooms-katholieke eredienst gebruikt zou gaan worden, kwam dat voor velen als een onaangename verrassing. Het leek erop alsof de bisschoppen hun in 1993 na tamelijk moeilijk overleg (zie hierover Spronk 2005:33-47) gegeven instemming weer introkken. Dat was echter niet het geval. Vanaf het begin was namelijk duidelijk dat de bisschoppen, die verantwoordelijk zijn voor de liturgie, wat betreft de bijbelvertaling gebonden waren aan het door Rome voorgeschreven gebruik van de officieel erkende Latijnse vertaling. Sinds 1979 is dat de Neo-Vulgaat. In *Liturgiam Authenticam* (over het gebruik van de volkstaal in de uitgaven van de Romeinse liturgie), de vijfde instructie ‘betreffende de juiste uitvoering van de Constitutie over de Liturgie van het Tweede Vaticaans Concilie’, wordt hierover het volgende opgemerkt:

Eveneens dient bij het maken van vertalingen van de bijbelboeken voor liturgisch gebruik volgens gewoonte de door de Apostolische Stoel afgekondigde uitgave van de Neo-vulgaat als een hulp geraadpleegd te worden om de exegetische traditie betreffende de Latijnse liturgie te bewaren (...) (24)

Men dient zich ervoor in te spannen dat de vertalingen aangepast worden aan de door de liturgie en de overlevering van de kerkvaders doorgegeven betekenis van de bijbelplaatsen, vooral wanneer het gaat over teksten van groot belang, zoals de psalmen en de lezingen die gekozen zijn voor de voornaamste vieringen van het liturgisch jaar; in deze gevallen moet er

zeer nauwgezet voor gezorgd worden dat de vertaling de overgeleverde christologische, typologische en spirituele betekenis tot uitdrukking brengt en de eenheid en het verband tussen de beide Testamenten duidelijk toont. (41)

Als voorbeeld of steekproef geldt vaak de hierboven reeds besproken vertaling van Jesaja 7:14. De Vulgaat vertaalt hier 'virgo concipiet', hetgeen in het Nederlands weergegeven zal moeten worden met zoiets als 'de maagd zal ontvangen'. Zo heeft deze tekst de eeuwen door geklonken in de liturgie als verbinding tussen het profetisch getuigenis van het Oude Testament en het evangelie. Die traditie gaat boven nieuwe wetenschappelijke inzichten. Met de keuze voor dat laatste zet de NBV zich wat betreft de rooms-katholieke liturgie buiten spel. Ook vanwege de andere genoemde voorbeelden van de manier waarop de NBV soms wel en soms niet aansluit bij de traditioneel christelijke uitleg hoeft het niet te verbazen dat de bisschoppen aan de NBV in de rooms-katholieke kerk niet de gewenste status van kerkbijbel konden verlenen. Ze hadden die status overigens ook niet aan de WV van 1995 gegeven. Als basis voor de liturgische teksten wordt nog steeds de versie van 1978 gebruikt. Het was al heel wat dat bisschop Hurkmans bij de genoemde gelegenheid verklaarde dat de bisschoppen geen enkel bezwaar hadden tegen het gebruik van de NBV in vergaderingen, studiebijeenkomsten, oecumenische vieringen en het persoonlijk bijbellezen. Het is nog maar de vraag in hoeverre andere kerkgenootschappen die hechten aan de lezing van de Bijbel volgens de kerkelijke traditie zo positief op de NBV (gaan) reageren.

De NBV is vanaf de eerste plannen gepresenteerd als kerkbijbel. Daarnaast dichtte men haar ook een rol toe als bewaarder en vertolker van cultuurbezit (zie hierover ook de opmerkingen in het artikel van Lourens de Vries). Aanvankelijk hoopte men ook dat de NBV als studiebijbel zou kunnen functioneren. Gedurende het vertaalproces zag men echter in dat een dergelijke drievoudige doelstelling de vertaling al te zeer zou belasten. Voor een goede studiebijbel zou ook veel meer extra informatie, onder andere in de vorm van voetnoten, gegeven moeten kunnen worden (Spronk 2005:133). Daarom liet men dit derde aspect voorlopig liggen. Als de NBV er eenmaal was zou er nog voldoende gelegenheid komen voor de publicatie van aanvullend studiemateriaal (Handboek B15:18-25).

Men kan zich afvragen of ook het resterende dubbele doel voor de NBV niet teveel van het goede was. Is de literaire en cultuurhistorische functie van de NBV wel te combineren met de wens dat de NBV opengaat op de lezer in alle kerken en de basis wordt voor liturgische teksten? Het bleek al dat het in deze niet mogelijk was om aan de eisen van de bisschoppen tegemoet te komen zonder de eigen vertaalprincipes geweld aan te doen. Wat betreft de liturgische functie ging het bij de NBV niet om een eventuele aanpassing aan traditioneel taalgebruik, maar om de voorleesbaarheid (*Werk in uitvoering* 2:376-378). In een tussentijds rapport 'De NBV onder de loep' uit 2000 werd dit nog eens benadrukt:

Ritme, zinsbouw, helder taalgebruik en daarmee voorleesbaarheid hebben hoge prioriteit. Gezien de liturgische functie van de vertaling zal de voorleesbaarheid voortdurend hoog in de hiërarchie van vertaalbeslissingen moeten staan. Voorleesbaarheid zou mogelijk als een criterium sine qua non beschouwd kunnen worden:

Dus: er wordt om die en die reden zus en zo vertaald, tenzij dan de voorleesbaarheid in het gedrang is. In concrete gevallen kan een vertaling dus in eerste instantie heel brontekstgetrouw zijn en mooi van stijl, maar als vervolgens de eis van voorleesbaarheid niet gewaarborgd is, zou de vertaling toch verworpen moeten worden. (Handboek NBV B15:22)

De vertaling is daarom ook steeds getest op hoe zij las en hoe zij overkwam. Mogelijke misverstanden, onbedoelde rare effecten moesten worden vermeden. Daarbij werd wel bedacht dat niet elke tekst eenvoudig te begrijpen moest zijn. Men wilde immers ook – en dat betreft dan weer de literaire benadering – recht doen aan de eigen aard van elke tekst. In de afsluitende fase is de hele tekst nog een keer doorgenomen door twee neerlandici met onder andere de opdracht te letten op de voorleesbaarheid.

De eerste signalen uit de kerkelijke praktijk wijzen er op dat de NBV juist ook vanwege het feit dat zij zo prettig voorleest en als hoorder goed te volgen is aanslaat bij de meeste kerkgangers (De Roest 2005:324-325) en deskundigen op het terrein van de liturgie (Barnard 2005:130, Groenleer 2006:74-75).

In dit kader van de liturgische functie speelt ook de vraag naar het belang van de herkenbaarheid (zie hierover ook de opmerkingen in het artikel van Clazien Verheul over traditioneel taalgebruik). In het rapport 'De NBV onder de loep' wordt hierover opgemerkt dat dit belang niet onomstreden is. Het wordt bij de vertaalprincipes van de NBV niet genoemd en het lijkt ook strijdig met de wens om te komen met een frisse vertaling in natuurlijk hedendaags Nederlands. Gezien de reacties op de proefvertalingen bindt men nu toch iets in:

Wanneer je echter naar de aanvaarding van de bijbel als liturgische vertaling kijkt, kun je er niet omheen, met bepaalde verwachtingen omtrent de vertaling rekening te houden. Een zekere herkenbaarheid en aansluiting bij bijbelvertaaltradities is dan onvermijdelijk. Dit is de reden dat bepaalde bijbelse (eigen)namen herkenbaar vertaald worden. Dit kan ook een argument zijn om waar mogelijk vast te houden aan concordant vertalen. (Handboek NBV B15:23)

Men gaat hierbij echter duidelijk niet zo ver als bijvoorbeeld de NBG 1951 waarin vertrouwde teksten als de Tien Woorden en het onzevader nauwelijks gewijzigd zijn ten opzichte van de SV. Hier noch op andere plaatsen blijkt men bij de NBV daadwerkelijk veel rekening gehouden te hebben met de gehechtheid aan bepaalde woorden. Dat bleek ook wel uit het feit dat men niet gevoelig bleek voor de protesten tegen het verdwijnen van de 'kribbe' en de 'herberg' uit het Kerstverhaal volgens Lucas 2 (Buitenwerf 2004:54-58). Men kan zich afvragen of de NBV niet al te makkelijk voorbijgaat aan deze behoefte tot behoud van het vertrouwde (Hijweege 2004). De voorzitter van de begeleidingscommissie is het daar niet mee eens (Noorda 2004b). Hij hoopt immers ook dat de NBV zich in het begin van deze eeuw een plaats zal verwerven 'als de standaardvertaling van de bijbel in de Nederlandse cultuur' (Spronk 2005:55). Voorlopig lijkt de tevredenheid over kwaliteit van de nieuwe vertaling bij de meeste gebruikers groter te zijn dan het verdriet over het verlies van het vertrouwde (De Roest 2005:326-327).

De toekomst zal leren in hoeverre teksten als het onzevader in de vorm zoals ze nu zijn opgenomen in de NBV een vertrouwde plaats binnen de liturgie zullen krijgen. De vertalers geven zelf aan dat zij het onzevader niet in de eerste plaats als een veel gebruikte liturgische tekst zien, maar als onderdeel van het evangelie waar het in staat. Daarom is de suggestie om in Matteüs 6:9-13 de in veel kerken gebruikte 'oecumenische versie' van het onzevader op te nemen in de NBV niet gevolgd. Dat zou een 'stijlbreuk' hebben opgeleverd (Buitenwerf 2004:27). Uit de verslagen van de begeleidingscommissie is wel op te maken dat aan de vertaling van juist deze liturgisch zo belangrijke tekst extra veel aandacht is besteed (Spronk 2005:141-142). De eerste signalen wat betreft een mogelijke acceptatie als gebedstekst zijn positief (Brink-Blijdorp 2005:73-74).

Conclusie

De principiële keuze in de aanloop naar de NBV om het vertalen niet bij voorbaat te belasten met theologische discussies was vooral pragmatisch. Alleen zo was het mogelijk om tot overeenstemming te komen met alle betrokkenen en hun theologisch zo uiteenlopende visies. Dit had het grote voordeel dat men zich tamelijk onbevangen kon concentreren op de technische aspecten van het vertaalwerk en volop kon profiteren van de nieuwste inzichten van de vertaalwetenschap. Dat leidde wat betreft de werkwijze van de vertalers tot een helderheid waaraan het in het verleden in de heftige discussies over het bijbelvertalen nogal eens ontbroken had.

Het is echter onmogelijk en ook ongewenst om bijbelvertalen los te zien van de theologie. De vertalers hebben te maken met een lange traditie waarin ook zij staan en waardoor zij en de lezers gevormd zijn. Dat heeft invloed, juist ook wanneer de vertalers er zich in hun werk van willen losma-

ken. Het is van belang dat vertalers en hun critici zich daarvan bewust zijn en ook dat zij zich rekenschap geven van de theologische consequenties van bepaalde vertaalkeuzes.

In de NBV is niet een eenduidige theologische lijn te ontdekken. Gemeten naar de traditionele christelijke uitleg is de vertaling de ene keer acceptabel en de andere keer niet. Wat betreft het gebruik in de liturgie blijkt meer gelet te zijn op de voorleesbaarheid dan op de gevoeligheid voor vertrouwde woorden. Op grond van dit alles kan men concluderen dat de NBV meer lijkt bij te dragen aan de herwaardering van de Bijbel als cultuurbezit dan aan de Bijbel als boek van de kerk.

Literatuur

- M. Barnard, 'De Nieuwe Bijbelvertaling in de liturgie', *Tijdschrift voor Liturgie*, 89 (2005) 124-137.
- Y. Bekker, 'Maar', in: Nieuwpoort & Zuurmond 2005:164.
- H. Bloemen, 'Over de persreacties op de Nieuwe Bijbelvertaling', *Filter*, 6/4 (1999) 2-16.
- H. Bloemen, 'Het vertrouwen in de vertaling: Enkele gedachten over het vertalen van de bijbel als literatuur', *Filter*, 10/3 (2003) 71-82.
- N. den Bok, 'Of hier de Allerhoogste hoorbaar is. Een oude speurtocht door nieuwe vertaalregels', *Kerk en Theologie*, 51 (2000) 28-35.
- G. van den Brink, 'Een peiling naar de diepte. De filosofie achter de [Nieuwe Bijbelvertaling]', in: Lam 2002:90-106.
- G. van den Brink, 'Bijbelvertalen – een christelijk werk', in: Van Dorp & Drieënhuizen 2006:11-25.
- W.A.E. Brink-Blijdorp e.a., *De Bijbel als nieuw. De NBV lezen en leren waarderen* (Gepopulariseerde versie van het rapport *De NBV als kerkbijbel*, samengesteld voor de Generale Synode van Amersfoort 2005 van de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt door Deputaten Bijbelvertaling), Franeker 2005.
- R. Buitenwerf e.a., *Lucht en leegte. Columns over De Nieuwe Bijbelvertaling*, Heerenveen 2004.
- R. Buitenwerf, J.W. van Henten en N. de Jong-van den Berg (red.), *Ambacht en Wetenschap: Elf wetenschappers over De Nieuwe Bijbelvertaling*, Heerenveen 2006.
- J. van Dorp en T. Drieënhuizen (red.), *Heilige tekst in onze taal. Bijbelvertalen voor gereformeerd Nederland*, Heerenveen 2006.
- J. Groenleer, 'Zing voor de HEER een nieuw lied', in: Van Dorp & Drieënhuizen 2006:71-84.
- C. Hargreaves, *A Translator's Freedom. Modern English Bibles and Their Language*, Sheffield 1993.
- N. Hijweege, 'Aangedaan door het Woord. Godsdienstpsychologische reflecties op "the conservative impulse" naar aanleiding van het verschijnen van de NBV', *Theologisch Debat*, 1-4 (december 2004) 4-13.
- C. Houtman, *De Schrift wordt geschreven. Op zoek naar een christelijke hermeneutiek van het Oude Testament*, Zoetermeer 2006.
- W.Chr. Hovius, 'Het fundament van nieuwbouw. De theologie van de [Nieuwe Bijbelvertaling]', in: Lam 2002:74-89.
- G. Kalsbeek, 'Overal waar mijn heer de koning zal zijn, daar zal voorzeker uw dienaar zijn. Theologische beschouwing over het bijbelvertalen naar aanleiding van het verschijnen van de Nieuwe Bijbel Vertaling', *Kerk en Theologie*, 55 (2004) 221-239.
- G. Kalsbeek, 'De bijbel als tweede gestalte van het Woord', in: Van Nieuwpoort 2005:115-117.
- H.J. Lam, 'De kunst van het bergbeklimmen. De vertaalprincipes van de [Nieuwe Bijbelvertaling] en de Statenvertaling', in: Lam 2002:53-73.
- H.J. Lam en P.J. Vergunst (red.), *Kantttekeningen bij de [Nieuwe Bijbelvertaling]*, Heerenveen 2002.
- Th.A.W. van der Louw, 'Dordtse en Amsterdamse vertaalopvattingen vergeleken', in: Van Dorp & Drieënhuizen 2006:85-102.
- A. van Nieuwpoort, R. Zuurmond e.a. (red.), *De beproeving. Over de Nieuwe Bijbelvertaling* (Om het Levende Woord 15), Kampen 2005.
- S.J. Noorda, 'De drang naar het nieuwe en de hang aan het oude', *Met Andere Woorden*, 23/1 (maart 2004) 37-43. [=2004a]
- S.J. Noorda, 'De drang naar het nieuwe en de hang naar het oude vertrouwde', *Theologisch Debat*, 1-4 (december 2004) 14-21. [=2004b]

- M.J. Paul, 'Gereformeerde vertaalprincipes en de boeken van Mozes', in: Van Dorp & Drieënhuizen 2006:27-44.
- H. de Roest, 'De Nieuwe Bijbelvertaling en de Schriftlezing. Een kleine praktisch-theologische evaluatie', *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 59 (2005) 312-328.
- L.P.M. Scholten, *Het Boek. Een onbetrouwbare gids*, Leerdam 1982
- K. Simms (ed.), *Translating Sensitive Texts. Linguistic Aspects*, Amsterdam 1997.
- K. Spronk, *Het verhaal van een vertaling. De totstandkoming van de Nieuwe Bijbelvertaling*, Heerenveen 2005.
- P.J. Thuesen, *In Discordance with the Scriptures. American Protestant Battles over Translating the Bible*, New York 1999.
- N.C. van Velzen, *Het Boek*, in: M.J. Paul e.a., *Vertaling en vertolking van de Bijbel*, Kampen 2003, 86-99.
- E. Venema, 'De Statenvertaling in de huisgezinnen en op school', in: P. Beekhuis en J. van der Haar (red.), *Niets kan haar glans verdoeven. 350 jaar Bijbel in Statenvertaling*, Dordrecht 1987, 137-149.
- L. de Vries, 'Functies en filters van De Nieuwe Bijbelvertaling', in: Buitenwerf 2006:27-40.
- Werk in uitvoering: [Nieuwe Bijbelvertaling]*, Haarlem/'s-Hertogenbosch 1998 [= *Werk in uitvoering 1*]
- Werk in uitvoering 2: Deeluitgaven [Nieuwe Bijbelvertaling]*, Haarlem/'s-Hertogenbosch 2000.
- Werk in uitvoering 3: Op weg naar de voltooide Nieuwe Bijbelvertaling*, Haarlem/'s-Hertogenbosch 2003.
- R. Zuurmond, 'Goed vertalen. Wat bij een gesprek over bijbelvertaling ter sprake kan komen', in: Van Nieuwpoort 2005:33-64.
- R. Zuurmond, 'Vertalen, vertalen', *Kerk en Theologie*, 57 (2006) 236-244.